Іще тоді, коли не було мені й п'яти років, я добре вже знав, хто такий я. Бувало, здибає мене на вулиці хто-небудь з великих, присяде передо мною, візьме за обидві руці й спитає.

— А ну — скажи, хто ти такий?

Я зразу вирівнювався, як москаль, та так і чесав:

— Козак містечка Ічні, Панас Йосипович Кірилець!

Тоді здавалось мені, що такими довгими словами сказав я про себе геть чисто все, і вже нема чого прибавляти більше. Одначе скоро виявилось, що я не все ще про себе знаю.

Був у мене о тій порі недалекий мій сусіда й немалий приятель Сашко. Його батьки мали в себе велику крамницю, одягалися по панському й їли булки, як я довідався, не тільки на Великдень або в велике свято, а кожний день.

Сашка зодягали теж не так, як мене: у нього були бархатинні штанці, або червона або блакитна сорочка, блискучі чобітки на ногах, а на голові червона з китицею шапочка; я ж ходив так, як і всі наші куткові хлопці.

Ех, цяцьки у нього ловкі були! Тільки не вмів він гратися з ними. Ну, а я вже було дам їм ради! Через те, мабуть, ми й товаришували з ним.

Проте не так то вже й зручно було мені з ним гратися: ні побігати з ним, ні поборотися, ні погратися до ладу. Ходили біля нього обережненько, мов біля скляного. Але хіба ж то можна в добрій гульні без того, щоб коли не штовхнути, або не повалити на землю? Ну, а тоді — біда! Сашко зразу одставить руки та так і зайдеться криком. Приходилось тоді тікати та переховуватися по гарбузиннях та бур'янах,

бо додому, було, хоч не йди. Перепадало мені дома не раз за того Сашка. Був і до столу прив'язаний, і в комору запіраний — усього бувало.

Але після того ми хутко мирилися. Зійдемося, бувало, біля їх воріт, станемо щільно один проти одного, стукнемося по стародавньому нашому вулишньому звичаю лобами — і кінець ворогуванню: і знов граємося та пустуєм, немов нічого й не було між нами.

Раз, на другий день після того, як я йому ненарошне спустив з носа кров, а дома мене батько одпарив халявою, побачив ранком Сашка в їхньому садочку й побіг до нього. Сашко їздив по доріжках, між квітками на якомусь дивному возикові, що мав троє коліщат, котрі сами собою котилися.

— Сашко! — кричу я до нього, счепившись на паркан,— іди будемо миритися!

Але щось, побачивши мене, не кинув гратися мій Сашко, і завищавши з радости, не побіг мені на зустріч, як бувало перше, а таки зовсім непривітно промовив:

— Пошел вон и не приходи к нам больше! Видишь, что купил мне папаша?... Это за то, чтобы я не играл с тобою. А ты мазепа!

Такого слова не чув я ні разу. Одначе виду про сеє не показую, а спокійно одмовляю:

— То може ти сам мазепа.

— Нет, ты мазепа! — завіряє мене Сашко,— ты и говоришь так, как мазепа.

Цими словами зразу посадив мене Сашко. Бачу — не так я говорю, як він. Правди ніде дівати, то, значить, і змагатись нема чего. Та не хочеться ж мені лишитися в дурнях, і я думаю собі, як би йому оддячити.

Пригадавши, чим більше всього дражнять його хлопці, я сказав:

— А ти до чотирьох годів цицьку у матері ссав.

Дуже не любив цього Сашко, зразу скривився, та в сльози. Я миттю з паркана і — хода.

Лежачи під грушею в себе дома, я довго думав про те, що казав мені Сашко. Намагався уявити собі як-небудь мазепу, але нічого не виходило. Потім я замарився про Сашків возик. Дуже він мені вподобався.

"Добре б було,— думаю собі,— коли б Сашко виїхав на ньому на вулицю, а потім пішов у хату, а возик забув. Я я б зразу на возика й подався по вулиці!... Ото б дива було на кутку!"

Далі я схопився й побіг розшукувати по вулицях своїх хлопців, щоб розказати їм новину.

Гуляючи з хлопцями, я разів спільна викрикував на кого-небудь з них:

— Ех ти, мазепа!

З хлопцями я так загулявся, що забув і про обід.

Коли вже звечоріло, пригадав я, що треба мені йти додому. Тільки згадав я про цеє — стало мені скучно. Бо треба ж було мені ставати ще на суд перед батьком — чому очей увесь день не показував додому.

Тягнуся помалу по-за тинами до своєї хати, хоч нема й малої охоти у мене йти туди. Бачу — сидять мій тато з мамою на призьбі, щось розмовляють собі. Визираю я з-за хати, а виходити боюсь.

— А ось і наш волоцюга притягся! — каже мати, побачивши мене.

— І де ти, шибенику, лазиш цілесенький день! — каже до мене батько.— А ну виходь сюди, а ну виходь!

Я по голосу догадуюсь, що батько не сердитий, і все мені дурницею минеться. Мені зразу стало весело. Я зразу вибіг із-за хати, колесом пішов по траві, потім поскакав на чотирьох. Попав хворостину й став ганяти хрущів біля хати. Потім я помітив, що коли я біжу — у небі зірка теж біжить зо мною. Я спиняюсь — і зірка стоїть. Мені цікаво і смішно. Я хочу одурити зірку: тихенько, як тінь, крадуся з одного місця на друге й дивлюся разом на зірку — зірка і собі посувається. Я полечу так, що аж повітря горить, потім зразу стаю, мов укопаний,— зірка біжить передо мною і стане як-раз тоді, коли й я.

Далі зразу почув я, що у мене так болять ноги, що не тільки бігати, а мабуть до призьби вже не дійду я. Через велику силу приволікся я до матері, сів біля неї й головою тихо схилився їй на коліна. Зразу став почувати, що в ногах щось гуде — мов рій комарів, а на очі мов хтось нарошне натягує вії. Потім стало ввижатися все, що бачив я вдень, і найясніш усього виплив Сашко на своєму дивному возикові.

— Тату! — зразу піднявши голову, питаю я батька,— що то таке— мазепа?

— Що кажеш? — питає, дивуючись, батько.

— Яка то є — мазепа? — питаю я знову.

— Яка мазепа? — осміхається батько,— отака ж і є мазепа, як оце ти.

— Яка ж я мазепа?.. я — хлопець Панас! — не згоджуюсь я.

— Ти хлопець Панас, та ще мазепа,— одмовляє батько.

"Значить, так! — думаю собі — не збрехав Сашко".

— Чого ж я, тату, мазепа? — допитуюсь я.

— Того, що мазепа! — коротко одмовляє батько.

— Того, що я не вмію говорити так, як Сашко? — помагаю я батькові.

— Того ж самого,— згоджується він.

— А ви тату, вмієте говорити так, як Сашко — ви не мазепа?

Мати злегенька бринькнула мене по губах рукою:

— А хіба ж так можна, лобуряко ти, казати на тата! — промовила вона.

"Хто ж його знав,— собі на думці,— що мазепа буває тільки маленька", і вже став одхиляти найдалі голову, дожидаючи, що батькова рука зараз упіймає мене за вухо. Але батько мій зітхнув і тихо промовив:

— І я, сину, мазепа.

"Еге,— думаю собі,— то це значить не велика ще біда, коли не тільки я, а й тато мій мазепа".

Розговорившись далі, я довідався, що не тільки що я та батько, а й усі наші хатні, всі родичі, сусіди — всі мазепи.

Потім я сам собі загадався. Пригадую всіх людей, яких тільки бачив коли, та й міркую собі — хто з них буде мазепа, а хто ні.

— Тату! — знову звернувсь я до батька,— а Сруль Савчин?

— Що таке — Сруль Савчин? — питає мене батько.

— Сруль — мазепа чи ні?

— Сруль — жидиня,— одмовляє батько і знов починає говорити щось до матері.

— А чого ж він — жидиня? Кажіть! — пристаю я до батька.

Батько сказав мені, щоб я одв'язався од його душі, а то одлатає. Я тоді зітхнув і замовк. Скоро в моїх очах од зірок затремтіли довгі срібні голки. Потім зірки стали чи танцювати, чи гратися в хрещика. А далі все забув.

Прокинувся вже я ранком на полу, в хаті, і зразу став думати, що мені треба щось пригадати.

"Ага! — здумав я, мазепа"! — й усміхнувся.

Після того не раз приходилося мені чути теє слово, та вже ніхто не заганяв ним мене на слизьке, як було то перший раз.

Пригадую, колись ходив я по хаті за матір'ю, і, чіпляючись за спідницю, канючив хліба.

Стояв на той час у нас на кватирі щетинник, дід Калиньоник, той самий, що завжди намірявся одрізати мої вуха або забрати мене в торбу й занести до руських.

Він саме тоді сидів на лавці, розбирав свою щетину й, одставляючи губи, передражнював мене:

— Ма-мо, дайтэ хлы-ба!... Эх ты, мазепа!

— А ви — кацап! — огризнувся я.

Любив я дуже ті дні, коли дома у нас збиралися гості. Бувало це більше в яке-небудь свято, а іноді — хоч, правда, дуже рідко — і в будні. До душі були мені ті дні через те, що мій батько, такий невеселий та смутний у робочі дні, випивши з родиною скілька чарок горілки, робився говіркий, веселий та співучий.

Під такий час і мені частіш приходилось побачити батькову ласку до себе. Погладить, бувало, мене по голові свою мозолястою рукою та й похвалить перед людьми.

— Це,— каже,— буде в мене міністр.

"Міністр, то й міністр,— думав я в такі хвилини,— сами, тату, знаєте, та на що ж ото ви йому печете іноді таких гарячих лящів!"...

Потім ставало мені радісно, і про лящі я хутко забував. "Знать так уже на світі ведеться,— думав я,— що й міністрам, коли вони ще малі, приходиться під гарячу руч покоштувати і лящів, і буханців, і товчеників, і всяких інших ласощів".

І все ж мій батько здавався мені найкращим між чужими батьками. Найбільше ж цікавила мене та година, коли гості, розгулявшись, споминали всякі старосвітські події та співали свої пісні.

Ніколи нічого не слухав я з такою охотою, як ті старовинні пісні-оповідання, що все в них таке цікаве, жалібне, або веселе, що так ловко виведено в них і початок і край. Сидиш, бувало, де-небудь у запічку,—

про тебе всі й забули,— а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш, і серце в тебе б'ється, і лице палахкотить.

Пісні співали у нас, як завжди вони в поважній бесіді співаються: спершу гості трохи проспівають, а потім хто-небудь почне розповідати про те, що співалося; потім знов співають далі. Доволі, бувало, прослухати пісню один раз, і вже вона вся од краю й до краю стояла в голові, як видрукувана на папері.

Хоч не дуже великий я був тоді, а знав уже багато пісень і на голос, і на слова.

Знав і "Лимерівну", і "Недоростка", і "Чумака", і "Чайки" і багато інших.

Часом і сам помагав гостям співати разом з бабами та молодицями.

На довго остався у мене в пам'ятку один з таких днів, у котрий я дізнався багато такого, про що я іще ніколи не чув. Був тоді я вже школярем.

Раз прихожу я з школи додому, а у нас — гості. По голосному гомону й по веселих очах гостей бачу, що вони у нас давненько і, мабуть, чимало вже випили.

Кинувши хустку з книжками кудись у куток, я тихенько став прохати у матері обідати.

Сипле мені мати обідати, гладить по голівці, а очі в неї сяють і сама усміхається.

"Яка в мене ловка мати, коли весела",— подумав я.

Обідаю собі десь у куточку, прислухаюсь, назираю за гостями.

Дуже смішить мене наш дядько Микита. Знаю я добре, що плохішого чоловіка вже немає, мабуть, і на світі, і випив він, знать, не більше, як три-чотири чарки, а розходився чогось так, що й не вдержать його: б'є себе кулаком у груди, трясе чубом, кричить:

— Я — козак! козак!... Де моя шапка, я зараз піду в козаки!

Його умовляють:

— І де там тепер тії козаки?... Були колись козаки, тепер немає.

— Єсть! — кричить дядько,— їй Богу єсть!

— Та де ж вони? — питають його.

— Десь єсть! — одмовляє.

Насилу його вгамували.

Тим часом я вже пообідав. Батько побачив мене й покликав:

— А йди сюди, Панасе,— співати будем.

— Це ж півчак у мене! — похвалився він мною перед гостями.

Ну, а я тому й радий: зразу пурхнув попід столом і опинився на лаві, поруч з молоденькою моєю тіткою; з нею ми вже давно зладились співати.

Тітка зараз мені чарку:

— Та хіба ж ми не вип'ємо, лихо його матері, з оцим чорнявим!

Я був хлопець уштивий, узяв чарку в руку, вклонився гостям, оглянув усіх їх очима й поважно промовив:

— Будьмо здорові!

Потім трохи надпив і чарку поставив.

— Ото ж гляди,— договорюється тітка,— будеш женитись, то не забудь свахою взяти!

А я не тільки свахою — за жінку взяв би її така вона мені гарна... Стали співати.

Наступила чорна хмара,

Став дощик іти,

Благослови, отамане.

Намет нап'ясти.

Загорілося моє серце: співаю аж вуха в мене горять, а тітка заливається ще дужче, виграє і голосом, і очима та мене близенько тулить до себе: любила вона мене й балувала за мою охоту до пісень.

Сидить мій батько край стола, схилився на руку, заводить смутно:

Усі дуки-багатирі

В наметі сіли,—

Наше браття, сіромашня,

Та й не посміли...

Проспівав, та й голову схилив.

Шкода мені батька: отакий дужий, бородатий, а бач — не насмів!

А дядьки трясуть чубами та бородами, головами кивають, та й собі гудуть стиха:

Та й не посміли.

Очі опускають: що ж, мовляв, удієш — не посміли!

І бачу я, як стоїмо ми всі — і я, і батько на дощі, гнемося, а дощ нас січе, патьоки за шию пливуть. А дуки в наметі п'ють, співають, та ще й насміхаються з нас. Жаль мене бере, ой який жаль!

"Дарма ж,— думаю,— підождіть, як воно буде далі!"

Як углядів пан отаман —

Стало йому жаль:

Скинув з себе жупан синій,

Та й намет нап'яв.

"А що, дуки — кому тепер краще?"— думаю.

А найбільш удовольнило мене, аж засміявся, коли ми за батьком ухопили дуку за чуб та за руку, а дядько — в шию б'є.

Ой не йди, не йди, превражий дуко,

Де голота п'є!..

"Ото, щоб не сміявся з нас!"— радію собі.

Як цю доспівали, почали іншу, що мій батько дуже влюбив і співав на самоті,— ту, що каже:

Мати наша, мати.

Де нам тебе взяти...

Якось глянув я в той час на батька й здивувався. Так здивувався, що навіть співати перестав: сидить батько, співає, а на лиці у нього відзначається щось чудне, мені незрозуміле, і дуже смутне; а в очах немов сльози стоять.

"Що це подіялося з батьком? — думаю собі,— чого він так засмутився? Хоч і випив він, та я ж добре знаю, що даром сльози він не пустить"... А батько, як проспівали перші слова, казав до людей, якось чудно усміхаючись:

— Знаєте, яка це пісня? За цю пісню можуть оце всіх нас забрати й запровадити туди, куди й Макар телят не ганяв. Отака ця пісня!

Я вже тоді чув про ті місця, куди Макар телят не ганяє. Серце в мене похололо. Дивлюся на людей, а люди немов про теє вже й сами знають, кивають головою та співають ще смутніше:

Поставлю я матір

На божничку в хаті...

А потім мій батько став розказувати щось таке цікаве, що я аж на колінки піднявся та слухав. Він розмовляв з людьми за якусь, видно всім відому, Катерину, яка сплюндрувала та занапастила не п'ять або десять десятин землі, а цілий "край веселий", "степ широкий" разом з усіма людьми, що там жили. Дуже потім вразили мене й слова, що я почув далі од батька. Між розмовою він якось сказав:

— Мати наша Малоросіє, чи тебе нам тепер купити, чи піти заробити?..

І журливо головою кивав і смутно осміхався...

Увечері, коли я ліг спати, я довго думав сам собі перед сном. В голові у мене вихрем крутилися нові, перш незнайомі мені, дивні думки.

Перш усього мені здавалося дуже чудним те, що беруть туди, куди Макар телят не ганяє, не тільки за крадіж та за розбій, а ще є такі пісні, за які теж можуть туди забрати. Далі я довго думав, навіщо казав батько на Малоросію — "мати". Що Малоросія є той край, де ми живемо, про те я вже знав. Потім пригадав, що колись у школі читали слова: "Наша матушка Россія". Тоді вчитель поясняв, на що то Росію треба взивати "матір'ю". Значить, є "матушка Россія",— думав я,— і є "мати Малоросія". І уявлялись мені ці дві матері в образі двох живих жінок. "Матушка Россія" — то товста сердита пані, котра "чтокає", як Сашкова мати. І живе та "матушка Россія" десь далеко, а у нас про неї читають тільки діти, як ходять у школу. "Мати ж Малоросія" уявлялась мені бідною молодицею в очіпку та в свитинці — такою, як хоч би й моя мати.

А найбільше дивним і таємним для мене показалося те, що хоч і беруть за смутні пісні про матір до острогів, та все ж тії пісні співати треба і, співаючи, треба журитись і плакати.

І почував я, що в цьому у всьому є щось дуже смутне й таємне, про що знають тільки великі поважні люди.

"Стій же,— думаю собі,— виросту й я такий, як батько, то всього чисто дізнаюсь, а потім вип'ю горілки, схилюся на стіл, та й сам буду співати:

Мати ж наша, мати,

Та де нам тебе взяти!

Чи тебе купити,

Чи піти заробити...

Та, співаючи, й плакати буду, а лице у мене буде таке ж смутне і таємне, як у мого батька.